

**Котляр Ю., доктор ист. н., професор, завідувач кафедри історії
Чорноморський державний університет імені Петра Могили**

АРМІЯ І НАРОД У ВІЙСЬКОВІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглядається роль «феномена народного руху» у військовій історії України. Визначено, що військові сили в княжу добу будувалися на основі своєрідного симбіозу – регулярного війська (дружини) і народного ополчення. У козацькі часи Б. Хмельницький зумів об'єднати професійні війська (Запорозьку Січ) і силу народного руху (повстале селянство), що і дало можливість побудувати Українську козацьку державу. Під час Української національно-демократичної революції були різні спроби створення збройних сил – національного та радянського напрямів. Але головна маса українського народу – повстале селянство – виявилася фактично поза межами боротьби за державність. Період Другої світової війни показав приклади взаємодії регулярних військ і партизанського руху. Проте сам повстансько-партизанський рух виявився розколотим на два напрями – радянський і національний. У сучасній Україні разом зі Збройними Силами під час антитерористичної операції почали діяти і добровольчі загони, які продовжили традиції народної боротьби за державність.

Ключові слова: армія, збройні сили, народний рух, повстанство, війна, держава.

**Y. Kotlyar, ScD in history, professor, Head of the Department of History
Petro Mohyla Black Sea State university**

THE ARMY AND PEOPLE IN THE MILITARY HISTORY OF UKRAINE

Abstract. The article discusses the role of the «phenomenon of the popular movement» in the military history of Ukraine. Determined that a military force in the princely era was built on the basis of a kind of symbiosis – regular troops (brigades) and the militia. In Cossack times B. Khmelnytsky has managed to rally the troops (Zaporizhzhya Sich) and the strength of the popular movement (the insurgent peasantry), which gave the opportunity to build the Ukrainian Cossack state. During the Ukrainian national-democratic revolution have been different attempts to create the armed forces – national and Soviet areas. But the bulk of the Ukrainian people – the rebellious peasantry, were actually outside of the struggle for statehood. The period of the Second World War showed examples of interaction between the regular forces and the guerrilla movement. However, the rebel-partisan movement was split into two directions – Soviet and national. In modern Ukraine together with the Armed Forces during anti-terrorist operation began to act and voluntary groups which continued the tradition of the people's struggle for statehood.

Keywords: army, armed forces, people's movement, the rebellion, the war, the state.

Героїчною і водночас трагічною сторінкою історії нашої держави є історія українського війська. Під час різних етапів української державності – княжого, козацького, революційно-демократичного і сучасного – армія відіграла ключову роль у формуванні та збереженні державотворчих процесів.

Всі історичні аналогії, пов'язані з відродженням державності, свідчать про те, що армії завжди виростали з народного руху. Спершу піднімався народ, потім він озброювався, його провідники приходили до влади і створювали власні державні збройні сили. Ідеологічна база була відомою, а саме – відродження національної свідомості, звільнення від окупантів, створення власної держави. А починалося все з антинародної політики попередніх можновладців, які доводили ситуацію до народного повстання¹.

¹ Котляр, Ю.В. (2012). *Військова історія України*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 10.

На жаль, зазначені історичні принципи не зовсім пасують для України. Створення збройних сил і народний рух тут найчастіше існували окремо. Можливо, саме в цьому крилася головна причина того, що Україна довгий час не могла відродити і зберегти власну державність.

Мета статті – визначити роль народного фактора у формуванні Збройних Сил України, здатних зберегти і захистити українську державність.

Історіографія проблеми, незважаючи на майже 25-літню історію сучасної України, не є значною. Не буде перебільшенням твердження, що історію України взагалі та її Збройних Сил зокрема ми розпочинаємо пізнавати заново, бо вона була сфальсифікована. Військової історії України фактично не було зовсім, бо будь-яке об'єктивне дослідження, пов'язане з героїчним минулим українського народу, проголошувалося «буржуазним націоналізмом» з усіма наслідками для автора, що звідси випливали. Це особливо неприпустимо в наш час – час випробувань для Збройних Сил України, коли не лише фахівцям, а й широкому загалові потрібно чітко розуміння багатовікових військових традицій українського народу.

До сьогодні користується найбільшою популярністю перевидана декілька разів «Історія Українського війська»² І. Тиктора (Львів, 1936; Вінніпег, 1953). 1996 р. вийшла друком праця «Історія Українського війська. 1917–1995»³, де в низці статей здійснюється спроба розглянути військову історію України ХХ ст. На початку та в середині 90-х років ХХ ст. побачили світ нариси Я. Конотопенка⁴, Б. Савчука⁵ та Б. Якимовича⁶, які намагалися розкрити головні питання становлення Збройних Сил України. 2006 р. був надрукований навчальний посібник «Історія українського війська» колективом авторів з національного університету «Острозька академія»⁷. Певні проблеми військової історії України розглядаються в періодичній пресі та окремих публікаціях. Проте давно назрілою потребою є написання нової колективної аналітично-синтетичної праці «Історія українського війська», яка б акумулювала в собі досвід попередників і ті нові ідеї, які притаманні сучасним працям.

З огляду на зазначені публікації, актуально звучать слова С. Петлюри: «Знання спеціально воєнної історії нашого краю є не тільки потрібними, але й обов'язковими для українських військових кіл... Виховуючи національну армію у душі любові до Батьківщини і самопожертви для неї, не можемо цього завдання доконати, коли не дано ясного образу минулої воєнної боротьби українського народу за свою державну волю. А в цьому образі є стільки лицарського, величавого і привабливого, поруч з тяжким і трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції у душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі». Однак «лектор цієї дисципліни сьогодні опинився б у дуже скрутних умовах через брак суцільних і зводчих праць у даній галузі»⁸.

Щодо українського військового мистецтва, то побутувала думка, що його взагалі не існувало. Так, через «Історію Українського війська» І. Тиктора проходить ідея, що українці, як споконвічні гречкосії, здавна не були добрими вояками, що українців завжди вчили військовому мистецтву чужинці, починаючи з норманів. Як зазначав, зокрема, І. Крип'якевич, саме варяги принесли українцям лад, організацію війська, послух, дисципліну, «зразки солідарності», «завзяття, рухливість, витривалість», «дух ініціативи, самопожертви, лицарства». Згідно з такими постулатами, і в наступні століття військовими вчителями українців мали бути поляки, литовці, татари, французи, німці, австрійці, росіяни.

Усе це суперечить історичній правді. Бо за часів скіфських війн з персами та Олександром Македонським проукраїнське військо мистецтво непрямой стратегії вчило перемагати малою кров'ю завдяки маневру. Саме запорозькі козаки розвинули українське військо мистецтво під час переможних походів на турків, татар, поляків⁹.

У княжі часи Київська Русь та Галицько-Волинська держава досягли європейського рівня могутності, незважаючи на велику кількість ворогів. Найголовніша сторінка українського військового

² Крип'якевич, І., Гнатевич, Б., Стефанів, З. та ін. (1994). *Історія Українського війська. Т. 1.* Київ: Варта, 384; Крип'якевич, І., Гнатевич, Б., Стефанів, З. та ін. (1995). *Історія Українського війська. Т. 2.* Київ: Варта, 464.

³ Гриневич, В., Гриневич, Л., Малецький М. (1996). *Історія українського війська. 1917-1995.* Львів: Світ, 840.

⁴ Конотопенко, Я.І. (1996). Нариси з історії розвитку Збройних Сил України. Миколаїв, 80.

⁵ Савчук, Б.П. (1992). Збройні сили України: етапи вічного походу. Рівне, 102.

⁶ Якимович, Б. (1996). *Збройні сили України: Нарис історії.* Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 360.

⁷ Тимошук, І.А., Романюк, В.В., Поліщук, Н.С. (2006). *Історія українського війська.* Острог: НаУ «Острозька академія», 98.

⁸ Петлюра, С. (1993). *Статті.* Київ: Дніпро, 300-301.

⁹ Котляр, Ю.В. (2004). Повстанський рух селян у військовій історії України: до постановки проблеми. *Воєнна історія.* №1-3. Київ, 40-44.

минулого – це боротьба зі степовими ордами. Саме в цій справі Русь посіла одне з перших місць у військовій історії Європи. Давні слов'яни боролися проти обрив-аварів, перші київські князі визволяли слов'янські племена з ярма хозарів. У боротьбі з печенігами загинув Святослав, а Володимир і Ярослав були змушені зупинити їх. Одним сильним ударом руське військо розбило орду торків. Два століття воювали предки українців з половцями. І навіть тоді, коли прийшли монголи, коли був розгромлений Київ і всі придніпровські міста, Галицько-Волинська держава ще сто років стримувала наступ кочівників на Європу. Так, протягом багатьох століть українське військо було щитом для Європи, за яким зростала європейська культура.

Військові сили в княжу добу будувалися на основі своєрідного симбіозу – регулярного війська (дружини) і народного ополчення. Подібна практика існувала протягом багатьох століть, що і дало можливість князю варіанту української державності проіснувати достатньо довго.

Козацький етап існування Української державності вивів на міжнародну арену християнський лицарський орден – Запорозьку Січ. Козацтво, загартоване у війнах з турками, татарами та поляками, становило собою професійних воїнів – одних із найкращих у Європі піхотинців.

Запорозьке військо формувалося на принципах добровільності та жорсткого відбору бажаючих. Молодь, прийшовши на Січ, кілька років була неповноправною, проходила значну школу загартування й військового вишколу. Основу війська становила запорозька піхота. Кіннота була менш чисельною, хоч кожен з козаків повинен був уміти їздити верхи, а під час походу все військо часто пересувалося на конях чи на човнах. Запорожці були вмілими стратегами, застосовуючи найпередовіші на той час методи ведення великих операцій, часто комбінованих з партизанськими діями малих загонів, широко використовували військову розвідку, різні засоби дезінформації ворога.

Найпоширенішим видом бойового порядку в козаків став табір. Запорожці розташовувалися в центрі чотирикутного рухомого укріплення, що складалося з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою возів. Такий бойовий порядок давав змогу пересуватися серед загонів ворожої кінноти. Сучасники називали табір рухомою фортецею. Коли оборонялися, вози ставили щільно один до одного, їхні колеса скріпляли ланцюгами, у бік ворога повертали голоблі. Під час тривалої облоги ворожої фортеці або оборони вози засипали землею, і прямо на очах у супротивника з'являвся міцний вал. Такий табір міг успішно витримувати натиск десятикратно переважаючих військ супротивника. Велику майстерність виявляли козаки у штурмі й облозі фортець, у фортифікаційних земляних роботах, мали досвідчених саперів.

Козацький флот виник у другій половині XVI ст., а найбільшого розвитку дійшов у 1620–1630 рр. У морських боях козаки на своїх легких та швидких чайках перемагали важкі турецькі кораблі-галери. Найбільш відомі морські походи козаків 1614 р. (зруйнування Синопу і Трапезунду), 1615 р. (похід на Константинополь), 1616 р. (зруйнування Кафи).

У той самий час головна селянська маса українців зазнавала національного, релігійного та кріпосного гноблення з боку магнатів і шляхти Речі Посполитої. Між ними виникали певні об'єднуючі елементи, особливо в селянсько-козацьких повстаннях першої половини XVII ст. Проте Запорозька Січ і селянство здебільшого діяли окремо. І лише в період національно-визвольної війни 1648–1657 рр. Б. Хмельницький зумів об'єднати професійні війська (Запорозьку Січ) і силу народного руху (повстале селянство), що і дало можливість побудувати Українську козацьку державу. На жаль, час її існування був коротким. І не випадково у XVIII ст. відбулися повстання гайдамаків та опришків, де селяни діяли за власним розсудом. Була знищена і Запорозька Січ, яка без народної підтримки не змогла протистояти російським військам¹⁰.

Початок XX ст. – один із найбільш трагічних періодів відновлення та існування української державності. Крок за кроком змінювалися Центральна Рада, Українська держава гетьмана П. Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР, одноосібно існувала проросійська Радянська Україна. Були спроби, не завжди вдалі, створення власних збройних сил – національного та радянського напрямів.

16 січня 1918 р. Центральна Рада УНР ухвалила Закон про утворення народної армії на міліційній основі для оборони держави від зовнішнього ворога. Народна міліція створювалася за територіальним принципом (за округами). Були сформовані окремі кадрові частини, навчання проводили військові інструктори. У квітні 1918 р. приймається рішення про реорганізацію народної міліції в регулярну українську армію. Планувалося, що вона буде складатися з 8–10 військових територіальних корпусів, але все це було лише на папері.

¹⁰ Котляр, Ю.В. (2012). *Військова історія України*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 12-15, 30-35.

Українська армія за гетьмана П. Скоропадського мала складатися з 16 корпусів (армійських, кінних), 7 дивізій, трьох важкогарматних батальйонів, ескадрильї бомбардувальних літаків. Для підготовки військових кадрів розгорталася система навчальних закладів: військова академія з трирічним терміном навчання, повітряна школа, чотири кадетські школи, дві школи старшин для піхоти і по одній для кінноти, артилерії та технічної служби. Запорізький корпус було перейменовано на Окрему Запорізьку дивізію, створено Запорізький і Чорноморський Коші (по 400 козаків). Гетьман П. Скоропадський сформував Сердюцьку дивізію та дивізію Сірожупанників, відновив у Білій Церкві Окремий загін Січових стрільців. У листопаді 1918 р. чисельний склад української армії без козацтва сягав до 60 тис. осіб¹¹.

Не мала успіху спроба створити Збройні Сили України і за часів Директорії УНР. С. Петлюра, який керував тоді цією справою, не врахував попередній досвід військового будівництва, як і раніше, відхиляв необхідність регулярної армії, продовжував шукати підтримку серед зовнішніх сил (країн Антанти). Військові формування Директорії УНР, крім Українських Січових стрільців на чолі з С. Коновальцем, здебільшого були напівпартизанськими.

Після низки поразок Директорії УНР центр збройної боротьби українського народу за своє визволення перемістився в Західну Україну. Українська Галицька Армія була створена в боротьбі проти поляків на території Західної України на початку 1919 р. Вона нараховувала 45 куренів піхоти, 40 артилерійських батарей, кілька сотень кінноти. На озброєнні було близько 25 тис. гвинтівок, 150 гармат і не більше 600 шабель. У складі УГА була авіаційна сотня, допоміжні військові підрозділи. Уряд Директорії УНР поставив УГА шість бронемашин. Загальна чисельність УГА з тилом наприкінці 1919 р. складала близько 100 тис. чоловік. Її очолювали генерали М. Омелянович-Павленко та О. Греков.

Українські радянські військові формування мали скласти основу нової соціалістичної армії під назвою Червоне козацтво. Назва та порядок комплектації цієї армії визначалися декретом «Про організацію Народної Револуційно-соціалістичної армії в Україні» від 20 січня 1918 р. Визначення назви для нової армії – Червоне козацтво – за розрахунками її організаторів мало б підкреслити її національний, український характер. Ще одним варіантом створення української радянської армії можна вважати діяльність Богунського (М. Щорс, А. Богунський) і Таращанського (В. Баляс, В. Боженко) полків.

Проте головна маса українського народу – селянство – виявилася фактично поза межами боротьби за державність. Повстанський рух діяв як окрема сила в період Громадянської війни. Його допомогою користувалися національні сили (Директорія УНР), більшовики. Але простежувалася тенденція до самостійних дій: окремо в регулярних військ і окремо отаманщини.

Українське повстанство висунуло цілу плеяду талановитих керівників. Тут і Н. Махно, якого військові професіонали вважають за кращого полководця того часу, що сказав нове слово у стратегії, оперативному мистецтві й тактиці Громадянської війни. Це і полковник П. Болбочан, кримський похід якого ще по-справжньому не оцінено ні з військово-професійної точки зору, ані з політичної. Це також отамани Зелений (Д. Терпило), Н. Григор'єв, Ю. Гютюнник, В. Чучупака, президент Висунської республіки Ф. Юхименко, начальник штабу Баштанської республіки П. Тур та багато інших. Саме в Україні вперше в історії європейського військового мистецтва народилася тактика великомасштабної партизанської війни¹².

Період Другої світової війни показав приклади взаємодії регулярних військ і партизанського руху, що і дало змогу Радянському Союзу вистояти в боротьбі з фашистами. Проте сам повстансько-партизанський рух виявився розколотим на два напрями – радянський і національний (ОУН-УПА). Даний розкол і призвів у кінцевому результаті до того, що ще одна спроба відновити українську державність виявилася марною¹³.

Історія Збройних Сил сучасної України розпочалася з 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла постанову «Про військові формування в Україні», за якою було визначено: «1. Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України. 2. Утворити Міністерство оборони України. 3. Урядові України приступити до створення Збройних Сил України,

¹¹ Котляр, Ю.В. (2012). *Військова історія України*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 50.

¹² Котляр, Ю.В. (2004). Повстанський рух селян у військовій історії України: до постановки проблеми. *Воєнна історія*. №1-3. Київ, 40-44.

¹³ Котляр, Ю.В. (2012). *Військова історія України*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 12.

республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України»¹⁴.

На той час угруповання Збройних Сил Радянського Союзу на території вже незалежної України було найбільшим у Європі: 780 тисяч особового складу, 6 500 танків, 7 000 інших броньованих бойових машин, 7 200 артилерійських систем. Понад 500 кораблів та суден, 1 100 бойових літаків, понад 1 000 одиниць тактичної ядерної зброї та 176 міжконтинентальних балістичних ракет¹⁵.

Відповідно до Ташкентської угоди, яку було підписано у травні 1992 р., Україна отримала право мати: 4 080 бойових танків, 5 050 бойових броньованих машин, 4 040 артилерійських систем калібром 100 мм і більше, 330 ударних вертольотів.

Сучасні Збройні сили України складаються із Сухопутних Військ, Повітряних Сил, Військово-Морських Сил та Високомобільних десантних військ. Згідно з офіційною інформацією Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, на кінець 2013 р. особовий склад Сухопутних Військ становив 45 100 осіб, танків – 683 одиниці, бойових броньованих машин – 1 965, бойових вертольотів – 72, артилерійських систем калібру понад 100 мм – 379. Повітряні Сили: особовий склад – 36 300 осіб, бойові літаки – 160 одиниць, транспортні літаки – 27. Військово-Морські Сили: особовий склад – 14 700 осіб, бойові кораблі та катери – 22 одиниці, протичовнові вертольоти – 8, протичовнові літаки – 3, танки – 40, бойові броньовані машини – 199, артилерійські системи калібру понад 100 мм – 54. Високомобільні десантні війська налічували 6 000 осіб і мали на озброєнні 262 бойові броньовані машини та 90 артилерійських систем калібру понад 100 мм¹⁶.

Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Президент України – Петро Олексійович Порошенко. Міністр оборони України – генерал-полковник Степан Тимофійович Полторак. Начальник Генерального штабу, Головнокомандувач Збройних Сил України – генерал-полковник Віктор Миколайович Муженко.

З 14 квітня 2014 р. розпочалася Антитерористична операція (АТО), або війна на Сході України. Саме в цей трагічний момент знову почав діяти «народний фактор», який виявив себе у військовій та волонтерській сферах. Саме народні – добровольчі частини в найскладніший період військового протистояння взяли на себе основний тягар із забезпечення правопорядку в тих областях, де і були створені. Крім того, добровольчі формування беруть участь і в бойових діях у зоні АТО. Разом із тим до цього часу не створено належного правого підґрунтя для діяльності добровольчих батальйонів територіальної оборони.

В Україні існує чотири різновиди добровольчих військових частин: батальйони Територіальної оборони (БТРО); батальйони спеціального призначення МВС; резервні батальйони Національної гвардії України; окремі воєнізовані формування¹⁷, зокрема добровольчий корпус «Правий сектор».

Батальйони Територіальної оборони підпорядковуються Міністерству оборони. Їх створення передбачено чинним мобілізаційним планом. Комплектують БТРО військкомати за планами, затвердженими мобілізаційним управлінням Генштабу. Офіцерів БТРО призначає Генштаб. Один із найвідоміших батальйонів – «Айдар» є 24-м батальйоном Територіальної оборони Луганської області й підпорядковується Міноборони, а не МВС. «Айдар» – виняток із правил: він створений без участі військового комісаріату Луганської області, мобілізаційним пунктом батальйону є сам його командир.

Добровольчі батальйони й роти спеціального призначення МВС підпорядковуються управлінням внутрішніх справ різних областей. «Азов» – батальйон міліції УВС Київської області, «Дніпро» – батальйон міліції УВС Дніпропетровської області.

Для виконання завдань із підтримки громадського порядку на Донбасі було створено два батальйони добровольців Національної гвардії, повністю сформовані з активістів Майдану. Забезпеченість і оснащення добровольців залишалися на дуже низькому рівні. Проте ці два батальйони разом із загоном спецназу МВС «Омега» були єдиними частинами, яких зразу ж перекинули в район Слов'янська для блокади терористичної бази. Саме перші два батальйони Нацгвардії виконали величезний і неоціненний

¹⁴ *Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні»* (1991). <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T143100.html> (2015, Травень, 29)

¹⁵ Аргат, О. (2012). *Утрачена армія здобутої держави*. <<http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2012/02/23/74241/>> (2015, Травень, 29)

¹⁶ *Біла книга – 2013. Збройні Сили України* (2014). Київ: Міністерство оборони України, 67-68.

¹⁷ Бугайчук, К.Л. (2015). *Деякі питання удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності добровольчих батальйонів територіальної оборони*. <http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=968%3A030215-11&catid=120%3A6-0315&Itemid=155&lang=ru> (2015, Травень, 29)

обсяг фронтової роботи, доки країна відроджувала армійські частини, які передислоковувалися на фронт окремими підрозділами. Батальйон «Донбас» створили у складі Нацгвардії.

«Правий сектор» – це єдине своєрідне добровольче збройне формування, яке держава визнала як неофіційну військову частину, яка не входить до структури управління жодної державної структури. Однак загони «ПС» перебувають в оперативному підпорядкуванні командування АТО. Ці загони не мають жодної штатної структури, і склад їх в основному змінний, оскільки туди їдуть воювати люди, які не можуть прийти на військову службу на тривалий час¹⁸.

Створення народних добровольчих загонів дало змогу стабілізувати ситуацію в більшості областей України і дозволяє контролювати боротьбу з терористичними групами на південному сході України. Деякі добровольчі батальйони не поступаються рівнем дисципліни та бойових якостей регулярним армійським підрозділам.

Таким чином, в історії України, і особливо в її військовій історії, простежується дія одного чинника, який ми називаємо «феноменом народного руху». Існування державності в Україні можливо, крім усіх інших причин, при тісній взаємодії двох факторів – професійної (регулярної армії) і народного руху (повстанства). Так було в княжі часи (дружина й ополчення) та добу Б. Хмельницького (козацтво і селянство). Якщо ці фактори діють окремо, існування Української держави виглядає проблематичним, недовгим (періоди національно-визвольної революції 1917–1921 рр. та Другої світової війни).

Сподіваємося, що єднання регулярних Збройних Сил і так званої Народної Армії допоможе стабілізувати становище в Україні та зберегти її державність, суверенітет та територіальну цілісність.

Історія українського війська свідчить, що при всіх більш або менш сприятливих умовах українці намагалися брати в руки зброю, творити власні військові формування з глибокою вірою, що лише збройна сила і могутність можуть стати фундаментом незалежності нації і держави. Вивчаючи військову історію України, не слід забувати і про фактор народного руху, який відіграв суттєву роль у складних історичних процесах.

References

1. Argat, O. (2012). *Utrachena armija zdobutoi' derzhavy*. <<http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2012/02/23/74241/>> (2015, Traven', 29).
2. *Bila knyga – 2013. Zbrojni Syly Ukrai'ny (2014)*. Kyi'v: Ministerstvo oborony Ukrai'ny, 75.
3. Bugajchuk, K.L. (2015). *Dejaki pytanja udoskonalennja normatyvno-pravovogo reguljuvannja dijat'nosti dobrovol'chych batal'joniv terytorial'noi' oborony*. <http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=968%3A030215-11&catid=120%3A6-0315&Itemid=155&lang=ru> (2015, Traven', 29).
4. Butusov, Ju. (2014). *Dobrovol'chi batal'jony: struktura, strahy, problemy bojovogo zastosuvannja*. <<http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-bataljony-struktura-strahi-problemi-boyovogo-zastosuvannya-.html>> (2015, Traven', 29).
5. Grynevych, V., Grynevych, L., Malec'kyj M. (1996). *Istorija ukrai'ns'kogo vijs'ka. 1917-1995*. L'viv: Svit, 840.
6. Jakymovych, B. (1996). *Zbrojni syly Ukrai'ny: Narys istorii'*. L'viv: Instytut ukrai'noznavstva imeni I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, 360.
7. Konotopenko, Ja.I. (1996). *Narysy z istorii' rozvytku Zbrojnyh Syl Ukrai'ny*. Mykolai'v, 80.
8. Kotlyar, Ju.V. (2004). *Povstans'kyj ruh seljan u vijs'kovij istorii' Ukrai'ny: do postanovky problemy. Vojenna istorija. №1-3*. Kyi'v, 40-44.
9. Kotlyar, Ju.V. (2012). *Vijs'kova istorija Ukrai'ny*. Mykolai'v: Vyd-vo ChDU imeni Petra Mogyly, 112.
10. Kryp'jakevych, I., Gnatevych, B., Stefaniv, Z. ta in. (1994). *Istorija Ukrai'ns'kogo vijs'ka. T. 1*. Kyi'v: Varta, 384.
11. Kryp'jakevych, I., Gnatevych, B., Stefaniv, Z. ta in. (1995). *Istorija Ukrai'ns'kogo vijs'ka. T. 2*. Kyi'v: Varta, 464.
12. Petljura, S. (1993). *Statti*. Kyi'v: Dnipro, 345.

¹⁸ Бутусов, Ю. (2014). *Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування*. <<http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-bataljony-struktura-strahi-problemi-boyovogo-zastosuvannya-.html>> (2015, Травень, 29)

13. *Postanova Verhovnoi' Rady Ukrai'ny «Pro vijs'kovi formuvannja na Ukrai'ni»* (1991). <http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T143100.html> (2015, Traven',29)
14. Savchuk, B.P. (1992). *Zbrojni syly Ukrai'ny: etapy vichnogo pohodu*. Rivne, 102.
15. Tymoshhuk, I.A., Romanjuk, V.V., Polishhuk, N.S. (2006). *Istorija ukrai'ns'kogo vijs'ka*. Ostrog: NaU «Ostroz'ka akademija», 98.